

Examen VWO

2025

tijdvak 2
vrijdag 20 juni
13.30 - 16.30 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 21 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd.

Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld

Opgave 1 Superhelden en het wezen van de mens

Superhelden in de films van het Marvel Universum strijden doorgaans tegen een schurk die de wereld wil vernietigen. Vaak zijn de wonderlijke krachten van Marvel-superhelden voortgekomen uit een versmelting van een mens met geavanceerde techniek.

De superheld Iron Man is eigenlijk de mens Tony Stark. In Starks hart is een elektromagneet geïmplanteerd die ervoor zorgt dat een granaatsplinter vlak bij zijn hart hem niet fataal wordt. Bovendien drijft die elektromagneet het speciale Iron Man-pak aan. Met dat pak kan Stark goed vliegen en heeft hij enorme kracht.

In het Iron Man-pak zitten wapens en een neuronetwerk. Dat neuronetwerk heet Jarvis. Deze AI (artificiële intelligentie) heeft geleerd welke informatie Stark nodig heeft om als superheld Iron Man geroutineerd allerlei vijanden te verslaan.

Jarvis geeft Stark uit zichzelf informatie over de conditie van zijn pak, over zijn wapens, de omgeving en de slechteriken tegen wie hij vecht.

Hoewel Iron Man een fictief figuur is, zijn sommige mogelijkheden van een neuronetwerk als Jarvis in werkelijkheid al gerealiseerd. Jarvis lijkt bijvoorbeeld op een chatbot met AI, zoals ChatGPT.

Volgens Andy Clark is ons denken uitgebreid (*extended*) buiten ons lichaam. Hij legt dit uit aan de hand van het voorbeeld van Otto met Alzheimer.

- 2p 1 Geef met het voorbeeld van Otto weer wat Clarks opvatting van de uitgebreide geest inhoudt.
Beargumenteer vervolgens of Starks denken volgens jou is uitgebreid naar Jarvis.

Volgens Clark verandert het wezen van de mens niet door de omgang met techniek. Zelfs niet als die techniek bestaat uit dynamische apparaten.

- 4p 2 Geef Clarks beschrijving van het wezen van de mens weer.
Leg vervolgens uit dat het Iron Man-pak met Jarvis een dynamisch apparaat is.

Geef tot slot met het voorbeeld van Tony Stark/Iron Man:

- een argument **voor** Clarks opvatting dat het wezen van de mens niet verandert door de omgang met een dynamisch apparaat, en
- een argument **tegen** Clarks opvatting dat het wezen van de mens niet verandert door de omgang met een dynamisch apparaat.

Iron Man/Tony Stark worstelt met zichzelf. Tony Stark maakte zijn Iron Man-pak om te ontsnappen aan een terrorist die hem had ontvoerd. Eenmaal thuis beseft hij dat hij met dat pak ook de wereld kon redden in plaats van alleen zichzelf. Hij stopte met het produceren van wapens – wat hij al van jongs af aan deed – en werd een superheld.

Hij merkt als Iron Man dat hij soms geen zin heeft om samen met andere superhelden de wereld te redden. Hij heeft zijn eigen ideeën over hoe de wereld gered moet worden en hij vindt het vervelend om te moeten doen wat anderen willen. Op zulke momenten gaat hij liever als Tony Stark thuis technische foefjes uitvinden. Maar er blijft altijd iets knagen en als de anderen hem overhalen om de wereld te redden, doet hij altijd mee omdat hij weet dat dat nou eenmaal hoort bij een superheld.

Er is een verschil tussen het beantwoorden van de vraag naar de mens vanuit het eerstepersoonsperspectief en vanuit het derdepersoonsperspectief. Met dit verschil kan ook de worsteling worden begrepen die Iron Man/Tony Stark met zichzelf heeft.

- 3p 3 Geef weer wat **beide** perspectieven op de vraag naar de mens inhouden. Leg vervolgens met **beide** perspectieven de worsteling van Iron Man/Tony Stark met zichzelf uit.

Helmuth Plessner formuleert de wet van de utopische standplaats.

- 1p 4 Leg met deze wet Iron Mans/Tony Starks worsteling met zichzelf uit.

Een andere Marvel-superheld is Michael Morbius. Hij is een briljante biochemicus met een zeldzame bloedziekte. Hij werkt in een laboratorium bij een ziekenhuis. Stiekem doet hij in dat lab experimenten met reusachtige vampiervleermuizen. Hij slaagt erin om uit deze experimenten een medicijn te creëren waarmee hij zichzelf geneest van zijn ziekte, door een aanpassing van zijn DNA.

Wetenschappelijk onderzoek naar het genezen van ziektes door een technologische aanpassing van DNA vindt al in onze werkelijkheid plaats. Volgens Karen Barad zijn mensen een verstrengeling van materiaal en betekenis.

- 1p 5 Leg met het voorbeeld van Morbius de opvatting van Barad uit dat mensen een verstrengeling zijn van materiaal en betekenis.

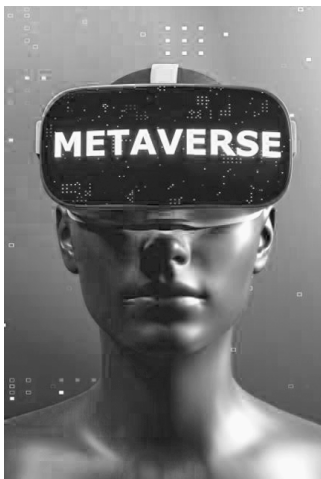
Door de aanpassing van zijn DNA krijgt Morbius, behalve zijn menselijke eigenschappen, ook eigenschappen van vampiervleermuizen: hij moet zichzelf voeden met bloed, heeft een afkeer van licht, en kan vliegen en waarnemen als een vleermuis. Die eigenschappen stellen hem voor morele dilemma's. Om zichzelf te voeden, heeft hij bloed van mensen nodig. Hij heeft daarom een sterke neiging om mensen aan te vallen en hun bloed op te zuigen, waardoor deze mensen zullen sterven. Hij geeft echter niet aan zijn neiging toe, omdat hij die niet voor zichzelf kan verantwoorden. In plaats daarvan steelt hij zakken bloed uit het onderzoekslab om zich te voeden. Hij probeert zo te handelen dat hij andere mensen helpt met de extra vermogens die hij als vampiervleermuis heeft.

- 2p **6** Leg uit dat Morbius zijn handelwijze om niet toe te geven aan zijn neiging, kan verantwoorden:
- vanuit de deugdethiek, en
 - vanuit de plichtethiek.

Volgens de speculatieve benadering van Jos de Mul kan de verandering van de mens zich voltrekken volgens drie verschillende scenario's. De fictieve superhelden in het Marvel Universum zijn op te vatten als dit soort scenario's.

- 3p **7** Leg uit van welk scenario van De Mul superheld Morbius een voorbeeld is.
Leg vervolgens uit van welk scenario van De Mul superheld Iron Man een voorbeeld is.
Beargumenteer tot slot welk van beide scenario's jij een verbetering van de mens vindt. Maak daarbij een afweging van de twee scenario's met de bijbehorende superhelden.

Opgave 2 Het metaverse

Volgens verschillende technologiebedrijven is het 'metaverse' de toekomst van het internet. Het metaverse is het geheel van onderling verbonden netwerken van virtuele 3D-werelden. Volgens sommigen zal het metaverse een revolutie veroorzaken, omdat we een groot deel van ons leven in uiteenlopende virtuele werelden zullen gaan doorbrengen.

Om het metaverse beter te leren kennen, brengt de journalist Joanna Stern vierentwintig uur achter elkaar door in virtuele omgevingen (VR). Met een VR-bril op speelt ze games, mediteert ze op een

virtuele berg tussen de lama's en bezoekt ze een virtueel café.

In het VR-café voelen de diepte en het perspectief eerst vreemd voor Stern, waardoor ze moet nadenken over hoe ze zich beweegt. Om bijvoorbeeld een virtueel drankje aan te pakken, moet Stern uitproberen hoe ver ze haar arm moet uitstrekken.

Maxine Sheets-Johnstone maakt in haar fenomenologische benadering van dans gebruik van het begrip lichaamsschema.

- 2p 8 Leg met het voorbeeld van het aanpakken van het virtuele drankje uit wat Sheets-Johnstone bedoelt met het lichaamsschema.

Leg vervolgens uit in welk opzicht Sheets-Johnstones fenomenologische benadering **geen** betrekking heeft op het voorbeeld van het aanpakken van het virtuele drankje.

Na een tijdje vergeet Stern dat ze in een VR-café is en geniet ze van het praten met onbekenden.

Andy Clark beschrijft twee manieren van omgaan met techniek.

- 2p 9 Geef met de begrippen interface en cyborg het verschil weer tussen deze twee manieren van omgaan met techniek. Ga daarbij in op de ervaringen van Stern in het VR-café.

Als Stern de VR-bril uiteindelijk afdoet, heeft ze hoofdpijn en zere ogen.

Maar ze realiseert zich ook dat ze zich in het VR-café – verscholen achter haar avatar – anoniemer en vrijer voelde dan in de fysieke wereld.

Petran Kockelkoren beschrijft de processen van decentreren en recentreren.

- 2p 10 Leg uit dat in Sterns ervaring met VR de processen van decentreren **en** recentreren zijn te herkennen.

In het metaverse spelen data een grote rol.

Yuval Noah Harari beschrijft de ontwikkeling van techno-humanisme naar dataïsme.

Volgens Miriam Rasch moeten we ons verzetten tegen het dataïsme.

- 2p 11 Leg de ontwikkeling van techno-humanisme naar dataïsme uit.
Leg vervolgens uit dat het begrip het *e/se* volgens Rasch een mogelijkheid biedt voor verzet tegen dataïsme.

Virtuele omgevingen worden in toenemende mate gecreëerd door kunstmatige intelligentie (AI), waarbij wordt voortgebouwd op bestaande databases voor VR.

Critici wijzen erop dat niet-inclusieve eigenschappen van VR op deze manier eindeloos kunnen worden herhaald. Zo waren de algoritmes voor avatars met kroeshaar niet goed genoeg, waardoor het leek alsof ze steil haar hadden. Ook de toegankelijkheid van VR voor blinden en slechtzienden blijft onveranderd.

Volgens Katherine Hayles moet worden nagedacht over de ethische gevolgen van niet-bewuste cognitie, zoals AI die VR-omgevingen creëert.

- 1p 12 Leg uit dat niet-bewuste cognitie volgens Hayles **geen** morele verantwoordelijkheid zal kunnen nemen. Ga daarbij in op het creëren van inclusieve omgevingen.

Virtuele werelden bieden echter ook mogelijkheden voor inclusie. Zo is er een VR-training ontwikkeld die mensen laat ervaren hoe het is om gediscrimineerd te worden. Dit is onderdeel van een cursus inclusiviteit op de werkvloer. In de VR-training werk je samen met VR-personages aan een opdracht, maar zij negeren jouw bijdragen en gaan uit van vooroordelen.

Je kunt de VR-wereld in deze training opvatten als medewereld.

Plessner heeft invulling gegeven aan het begrip medewereld.

Existentialisten als Simone de Beauvoir en Frantz Fanon geven een iets andere invulling aan het begrip medewereld.

- 2p 13 Leg het verschil uit tussen Plessners invulling van het begrip medewereld en die van de existentialisten.
Leg uit bij welke van deze twee invullingen van het begrip medewereld de VR-training het best aansluit.

Fanon beschrijft zijn ervaringen met racisme.

- 2p 14 Beargumenteer of jij de VR-training een goede manier vindt om inclusie te bevorderen, met:
- een uitleg van de **overeenkomst** tussen Fanons bestaanservaring en de situatie van een deelnemer aan de VR-training, en
 - een uitleg van het **verschil** tussen Fanons bestaanservaring en de situatie van een deelnemer aan de VR-training.

De huidige VR-omgevingen zijn doorgaans alleen te zien en te horen en maar zeer beperkt te voelen, ruiken of proeven. Er wordt geëxperimenteerd met een chip in het brein, waarmee zintuiglijke ervaringen direct via breinsignalen opgewekt zouden kunnen worden. Volgens sommige techbedrijven zou de vakantie van de toekomst wel eens een VR-vakantie via breinsignalen kunnen zijn, waarin je bijvoorbeeld rond kunt lopen in een jungle die je kunt voelen en ruiken. Je zou die VR-jungle bovendien kunnen beleven vanuit onverwachte perspectieven, zoals die van een vis of een vogel.

Volgens Dick Swaab zijn wij ons brein.

Belichaamd denken (*embodied cognition*) is een stroming binnen 4E.

2p **15** Beargumenteer of jij het met Swaab eens bent dat wij ons brein zijn, met:

- het voorbeeld van VR via breinsignalen, en
- de 4E-stroming belichaamd denken.

Toekomstvisies over computerchips die rechtstreeks inwerken op onze hersenen, kunnen de computermetafoer voor de mens versterken.

De computermetafoer was oorspronkelijk gebaseerd op traditionele computers, die werkten met symboolmanipulatie. Later werden neurale netwerken ontwikkeld.

Volgens Piet Vroon en Douwe Draaisma zijn machinemetaforen historisch contingent.

3p **16** Leg de computermetafoer uit met het begrip symboolmanipulatie.

Beargumenteer vervolgens of de computermetafoer volgens jou helpt om de mens te begrijpen. Ga daarbij in op:

- neurale netwerken, en
- Vroon & Draaisma's stelling dat machinemetaforen historisch contingent zijn.

Opgave 3 Oog in oog met een beer

De Franse antropoloog Natasja Martin is gespecialiseerd in volkeren die leven volgens het animisme. Volgens Martin bestaat er in het animisme geen scheidslijn tussen natuur en cultuur, mens en niet-mens. Mensen delen een universele ziel met alle andere wezens. Niet alleen dieren, maar ook planten, voorwerpen, landschappen en weersomstandigheden maken volgens het animisme deel uit van één allesomvattend organisme en zij hebben ook allemaal een ziel of een geest. Het animisme vormt hiermee kritiek op een dualistische manier van denken.

Donna Haraway bekritiseert de dualistische denkwijze ook. In tegenstelling tot de opvatting van het animisme, gebruikt zij het beeld van de mens als cyborg.

4p 17 Geef weer waarom Haraway het beeld van de mens als cyborg gebruikt. Beargumenteer vervolgens welke opvatting over de mens jij het meest overtuigend vindt, die van Haraway of die van het animisme. Geef in je argumentatie:

- een afweging van de opvattingen van Haraway en het animisme,
- een uitleg van het begrip monisme, en
- een uitleg van het begrip dualisme.

Tijdens een van haar reizen kwam Martin oog in oog te staan met een beer die haar aanviel en haar kaak verbrijzelde, waarna ze moest worden geopereerd. In het boek *Geloven in het wild* beschrijft ze hoe ze in het ziekenhuis als zwaargewonde patiënt de afzondering in een onpersoonlijke ziekenhuiskamer ervaart. Langzaam is ze aan het herstellen en beseft ze dat de ontmoeting met de beer haar veranderd heeft. Ze realiseert zich dat ze niet onafhankelijk van de omgeving bestaat en dat elk wezen niet enkelvoudig is, maar meervoudig. Met een meervoudig wezen bedoelt ze een wezen dat verbonden is met andere wezens, die allemaal op elkaar inwerken. Haar schrijfstijl laat zien hoe heftig de ontmoeting met de beer was:

tekst 1

Mijn lichaam na de beer na zijn klauwen, mijn lichaam in het bloed en zonder de dood, mijn lichaam vol leven, draden en handen, mijn lichaam in de vorm van een open wereld waar meervoudige wezens elkaar ontmoeten, mijn lichaam dat zich met hen herstelt, zonder hen [...].

bron: N. Martin, *Geloven in het wild*, 2022

De mens wordt volgens Helmuth Plessner gekenmerkt door excentrische positionaliteit. Een van de antropologische wetten die hij formuleert, is de wet van natuurlijke kunstmatigheid.

- 2p 18 Leg uit wat Plessner bedoelt met excentrische positionaliteit, met:
- tekst 1, en
 - de wet van natuurlijke kunstmatigheid.

In *Geloven in het wild* probeert Martin vanuit allerlei invalshoeken te achterhalen wat de confrontatie met de beer voor haar heeft betekend. Haar boek is een onderzoek naar de verhouding tussen mens en dier, en een literair verslag van haar transformatie.

- 1p 19 Leg de wet van de bemiddelde onmiddellijkheid uit met het voorbeeld van Martins boek.

Na veel operaties keert Martin terug naar de plek waar de beer haar heeft aangevallen. Ze raakt steeds meer verstrikt in allerlei hersenkronkels. In een crisis ervaart ze dat ze nergens meer vat op heeft:

tekst 2

Het houvast breekt af, de rotsen vallen, zo staat het ervoor. En de vrienden storten te pletter aan de voet van de rotswand. Bezondig ik me aan een slechte alpinistenmetafoor? Ik geloof het niet. Ik kan het niet precies omschrijven, maar ik heb één zekerheid: er resoneert iets in mij, iets wat pijn doet en desoriënteert.

bron: N. Martin, Geloven in het wild, 2022

De ervaringen die Martin beschrijft in tekst 1 en tekst 2, tonen overeenkomsten met verschillende aspecten van ecologisch denken zoals Timothy Morton dat beschrijft.

- 2p 20 Leg uit welk aspect van Mortons ecologische denken te herkennen is in **tekst 1**.
Leg vervolgens uit welk **ander** aspect van Mortons ecologische denken te herkennen is in **tekst 2**.

Let op: de laatste vraag van dit examen staat op de volgende pagina.

Martin heeft haar confrontatie met een beer overleefd, maar dat geldt niet voor dierenactivist Timothy Treadwell. Hij verbleef dertien zomers tussen de grizzlyberen in Alaska om ze te leren kennen en te onderzoeken, en maakte in vijf jaar meer dan honderd uur videomateriaal en veel foto's. Hierop is te zien dat hij erg dicht bij de beren in de buurt kwam, hen soms aanraakte en speelde met de jonge beren. Door de relatie die hij met de beren opbouwde, zei hij een uitweg te vinden uit zijn alcohol- en drugsverslaving.

Vinciane Despret pleit voor een andere benadering van dierenonderzoek dan die van het gangbare wetenschappelijke onderzoek. Die andere benadering heeft twee uitgangspunten. Het eerste uitgangspunt is dat dierenonderzoekers zich niet alleen op uiterlijk waarneembaar gedrag moeten richten, maar ook het perspectief van het dier bij het onderzoek moeten betrekken.

- 2p **21** Geef het **andere** uitgangspunt weer waar Despret voor pleit in wetenschappelijk onderzoek naar het gedrag van dieren. Beargumenteer vervolgens met het voorbeeld van Treadwell of je het met dit uitgangspunt van Despret eens bent.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.